

ÖRTÜK EDİLGENLİK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK *-IAr**

*İsa SARI***

Öz: Yalnızca biçimbilgisel düzeyde ve süreçlerle değil; sözdizimsel, sözlüksel, edimbilgisel başkaca düzey ve süreçlerle de şekillenip ortaya çıkabilen ve birbirinden bağımsız çok farklı yollarla işaretlenebilen edilgenlik, Türkçede çokluğu ifade etmede kullanılan *-IAr* ile de ikincil olarak işaretlenebilmektedir. Daha çok üçüncü kişi eylem çekiminde, tüm zamanlarda ve kiplerde ortaya çıkabilen *-IAr* biçimbiriminin edilgenliği işaretleme işlevi, çoğu araştırmacı tarafından göz ardı edilmiş ve gerek monografilerde, gerek betimleyici gramerlerde ekin bu işlevine ya çok az değinilmiş ya da hiç değinilmemiştir. Tüm bunlardaki temel neden ise, edilgenliğin bir kategori olarak değil, belirli ekler çerçevesinde sınırlandırılmış olması ve işlevden ziyade yapıdan hareketle şekillenen formal bakış açısıdır.

Bu çalışmada, temel işlevi çokluk işaretleme olan ancak abartma ve saygı bildirme, anlama yaklaşıklık ve benzerlik katma gibi çeşitli işlevleri de bulunan *-IAr* ekinin daha çok yüklem konumunda bulunan ve üçüncü kişide çekimlenmiş eylemlerde örtük (dolaylı) edilgenlik işaretleme işlevine çeşitli örnekler etrafında temas edilecek ve diğer edilgenlik işaretleyicileri içerisindeki yeri irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: Türkçe, edilgenlik, çatı, çokluk eki, *-IAr*.

-IAr as an Implicit Passive Marker in Turkish

Abstract: Passive, which is shaped and realized not only via morphological level and processes, but also through syntactic, pragmatic and other distinct levels and processes can be marked by *-IAr* in Turkish, a suffix used to denote plurality as well as other implicit functions. Many researchers neglect the function of marking passive of *-IAr*, used with third person verb conjugations on all the tenses and moods, and monographies or descriptive grammars rarely touch upon the significance of this function of the suffix. Limiting passive within the scope of some affixes instead of considering it as a category and formalist approaches rather than functional approaching are the prevailing reasons for this situation.

In this study, the implicit (oblique) passive marking function of the suffix *-IAr*, which has other functions like expressing exaggeration and respect, approximation and similarity and other various functions besides marking plurality, is examined within conjugated verbs on the predicate position through several examples. Besides, its place among other passive markers are scrutinized.

Keywords: Turkish, passive, voice, plural marker, *-IAr*.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 24.03.2021 - 27.10.2021

** Doç. Dr. Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum, Türkiye. isasari@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3766-1438.

Giriş

Türkçenin ve diğer pek çok dilin betimlenmesinde eylemler ve bu eylemlerin yüklemleştirilmesi gerek tipolojik düzeyde gerek diller özelinde en çok irdelenen ve incelenen konular arasındadır. Eylemler ve yüklemeler söz konusu olduğunda biçimbilgisini ve sözdizimini aynı anda ilgilendiren bir kategori olarak şekillenmiş *çatı* kavramı da ön plana çıkmaktadır. Çoğu durumda eylemin katılımcılarını yönetmesi ve anlamsal bileşenlerini şekillendirmesi, dolayısıyla sözdizimsel unsurları belirleyip tayin etmesi yönüyle çatı, anlam ilişkilerinin kurulması ve tümcenin unsurları arasındaki bağlantıların sağlanması bakımından birincil derecede etkilidir. Sözdizimsel yapılar içerisinde tüm tematik rolleri ve katılımcıları etkileyebilen çatı, dilbilgisinin tüm düzeylerinde ve hatta dilbilgisinin dışında da çok farklı edimsel işlevleri beraberinde getirir.

Eski Hint ve Yunan geleneklerinden başlamak üzere betimleyici gramerlerde yer alan en köklü ve en eski konulardan biri durumundaki çatı (Kittilä ve Zúñiga, 2019, ss. 1-2), yapısal olarak biçimbilgisi/sözdizimi yönüyle, genellikle ekler ve tümce kuruluşları etrafında ele alınabileceği gibi işlevsel olarak bu iki düzeyin dışına taşacak şekilde anlamsal ve edimbilgisel düzlemde de değerlendirilebilir. Ancak Türkçede çatı incelemeleri daha çok "çatı ekleri" olarak da bilinen biçimbilgisel işaretleyiciler etrafında gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılara göre değişmekle beraber *etken*, *edilgen*, *ettirgen*, *işteş* ve *dönüşlü* temel olmak üzere 4-8 arasında değişen sayılarda çatı türü bulunmaktadır. Bu temel çatıların yanı sıra *oldurgan* çatı veya *sıklık*, *kuvvetlendirme* çatıları gibi yan veya ikincil çatı türleri de Türkçede tanımlanmış durumdadır. Ancak dünya dillerinde çok daha farklı çatı türleri bulunabilir (bu hususta bk. Kittilä ve Zúñiga, 2019). Yine de hemen hemen tüm dillerde geçerli olan çatılardan biri, *edilgenlik* (Siewierska, 1984; Keenan ve Dryer, 2007). Dolayısıyla edilgenlik, temel çatı türleri arasında yer almaktadır ve etken-edilgen karşıtlığının kurulmasında birinci derecede rol oynamaktadır.

1. Edilgenlik

Yarı kapsayıcı ancak genelgeçer bir şekilde *edilgenlik*, daha çok eylemlerle ve yüklemle ilişkilendirilen, eylemin içsel katılımcılarını doğrudan etkileyen ve hem tümce unsurlarında hem de eylemde gerek biçimsel gerek anlamsal değişiklikler ortaya çıkarabilen, eyleyen/kılıcı gizliliğinin görünür düzlemde esas olduğu bir kategori olarak tanımlanabilir. Edilgenlik, anlam içeriğinin sözdizimsel yapıya kodlanması ve içeriğin çeşitli araçlar yoluyla şekillendirilmesi dolayısıyla yapısal ve işlevselci yaklaşımlarda farklı farklı algılanmıştır. Edilgenliğin özünü ve temelini, sözdiziminde anlamsal rolleri bakımından *konu* veya *odak* yuvalarına eyleyenin değil etkilenenin yerleştirilmesi oluşturur. Diğer bir ifadeyle, eyleyen/kılıcı durumundaki özne silinerek etkilenen konumundaki nesne, öznenin yerini alır. Bu durumda söz konusu olan, yaygın veya geleneksel

tabirle, "işten etkilenen" in "iş yapan" konumuna yükselmesidir. Ancak bu geçiş, öznenin üstlendiği tüm tematik ve anlamsal rolleri üstlenme ile sonuçlanmaz.

Eyleyen/kılıcı yönüyle "gerçek" öznenin kısmen belirgin (üstü kapalı) pozisyonda bulunması veya belirsizlik sunması, edilgen yapıların temel karakteristikleri arasında önde gelenlerindedir. Dolayısıyla eylem rolündeki öznenin görünürlüğünün arka plana atılması veya hiç görülmemesi edilgenlik kavramında ön plana çıkan hususlardan biridir. Örneğin hem (1a)'da hem de (1b)'de yüklem edilgen karakterde olsa dahi bunların ilkinde "gerçek" özne yani eyleyen/kılıcı, tamamen belirsizken yani tamamen örtükken, diğerinde kısmen bellidir:

(1a) Yapılan tüm değişiklikler bir üst makama bildirildi.

(1b) Yapılan tüm değişiklikler *memurlarca* bir üst makama bildirildi.

Öznenin kısmen belli olması, diğer bir ifadeyle yarı örtük durumda bulunması edilgen kuruluşlarda ancak sözvarlığı unsurlarıyla ya da hem sözvarlığı hem de biçimbilgisi unsurlarının aynı anda kullanılmasıyla mümkündür. Dolayısıyla -CA ekli bir ad/ad öbeği veya *tarafından, yoluyla, yardımıyla, eliyle* gibi unsurlarla/ad öbeği ya da diğer çeşitli öbek yapılarla (kılıcı öbeği) gerek biçimbilgisel gerek sözdizimsel/sözlüksel araçlarla yüklem konumundaki eylemde ilgili edilgenlik eklerinden birinin bulunması durumunda dahi eyleyen/kılıcı (özne), anlamca belirli hâle getirilebilir. Ancak bu durumda dahi yapısal açıdan edilgenlik korunmuş olur. Bu noktada işlevselci ve yapısalci yaklaşımlar, farklılık göstermektedir. Ancak bu farklılık, tümcenin genel anlam düzeyiyle ilgili olmaktadır.

Bazı geçişsiz eylemler, potansiyel özne taşımalarına rağmen doğrudan [+eyleyen] bilgisi içermediğinden sadece [etkilenen]e yönelik bulunabilirler. Örneğin *öl-* gibi geçişsiz bir eylemin aldığı özne, işten etkilenendir. *Adam öldü.* tümcesinde "ölme" işinden etkilenen *adam*'dır. Bu eylem edilgenleştirildiğinde örtük özne, daha da örtük hâle geçebilir. Bu kapsamda *ölmün-* gibi bazı yapılar, bağlam dışında dilbilgisel dışı görünümde de sunabilir. Diğer bir ifadeyle, *öl-* eyleminin temel katılımcısı [eyleyen] değil [etkilenen]dir. Dolayısıyla *Adam öldü.* gibi bir tümcede özne konumundaki *adam* eyleyen görünümü sunsa da esasında bu unsur, etkilenendir. Dolayısıyla özne (eyleyen/kılıcı) ile etkilenen her zaman aynı unsur olmayabilir. Bu tür ayrımlar sunan, edilgen durumda bulunmayan eylemleri *yarı-edilgen* olarak tanımlamak da mümkündür. Bu hususta, Türkçenin ilk gramerlerinden itibaren *öznesiz çatı* ve ilişkili çatılar, değerlendirme konusu edilmiştir. Örneğin Korkmaz (2009, s. 549); *ölmün-, uyun-, vazgeçil-* gibi eylemleri *meçhul çatı* (öznesiz çatı) başlığı altında değerlendirir. Göksel ve Kerslake (2005, s. 134), geçişsiz bir eylemin edilgen hâle getirilmesiyle kişisiz edilgenliğin ortaya çıktığını ve bu tür eylemlerin yalnızca canlılara atfedilebileceğini belirtir. Kornfilt ise çatıları, eylem isteminde azalmaya ve

artmaya yol açan araçlar olarak tanımlar ve edilgenliği istemi azaltan bir araç şeklinde tasarlar, ayrıca edilgenliği *kişili edilgen* ve *kişisiz edilgen* olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirir, bunların alt özelliklerini ise kendi içlerinde ayrıca ele alır (1997, ss. 323-330).

Geçişsiz eylemlerle kurulan edilgen yapılarda, nesne konumunda bir katılan bulunmadığı için NESNE > ÖZNE dönüşümü gerçekleşmeyeceğinden, ortaya çıkan yeni edilgen yapıyı tümce kuruluşunda yapısal anlamda özne oluşmayacaktır. Bunun yanı sıra, bu türden edilgenleştirilen eylemler -CA ekli ad veya *tarafından*, *yoluyla* gibi unsurlarla veya başkaca yollarla da örtük de olsa özne (eyleyen/kılıcı) yönüyle dilbilgisel dışı oluşumları ortaya çıkarır:

(2a) *İnsanlarca ölünür.

(2b) *Adamlar tarafından ölünür.

Edilgen kuruluşlarda anlamsal rol ve sözdizimsel konum bozulur. Yani eyleyenin özne, etkilenenin nesne konumunda bulunması gerekirken, bu durum gerçekleşmez (Wanner, 2009, s. 14). Bu hususta Haspelmath (1990, s. 27), edilgenliğin tümce yapısında belli değişiklikler gerektiren, daha çok eylemsel biçimbilgisi kategorisi olduğunu belirtir. Türkçe gibi söz dizimi kuruluş yapısı, biçimbilgisindeki çeşitlilik ve eklenmedeki türetkenlik/işleklilik dolayısıyla kısmen esnek olan bir dilde kurallı olarak en başta (en solda) olan unsurun odak/özne olması beklenen bir durumdur. Ancak edilgen yapılarda söz dizimi sırası değişmese dahi nesne konumundaki unsur, özne konumunda gerçekleşebilir. Yine de bu gerçekleşme ile nesne, [eyleyen] rolünü üstlenen esas özne konumuna hiçbir zaman yükselemez ve sıklıkla *sözde özne* veya *dilbilgisel özne* olarak konumlanır ve tanımlanır (Ediskun, 1999, s. 337). Diğer bir ifadeyle, sözdizimsel işlev değişse dahi anlam ilgileri ve bilgileri yönüyle [etkilenen]de değişiklik gözlemlenmez. Bu noktada *taşınım* ve *dönüşümler* söz konusudur ve bunlar, eylemin yönetimiyle doğrudan ilgilidir (Karabulut, 2012, ss. 110-111). Söz konusu durumda, örneğin (3b), (3a) ile karşılaştırıldığında özne (etkileyen) ve nesne (etkilenen) arasındaki bağ kesildiği için (3a) içerisinde yer alan özne (etkileyen) artık odak konumunda değildir. Dolayısıyla (3a)'nın yüklemi, birincil olarak özne odaklıyken (3b)'de nesne odağına geçilmiş olur.

(3a) Küçük çocuk arabanın camını kırdı.

(3b) Arabanın camı kırıldı.

Eylem ve esas eylemlerce şekillenen yüklem söz konusu olduğunda, bunların katılımcılarının durumu çatıya indirgenir ve etken-edilgen zıtlığı, eylem katılımcılarından en önemlisi konumundaki eyleyen ile doğrudan ilişkili bir durumu ifade eder. Ancak çeşitli kullanımsal ve edimsel stratejiler (örneğin katılımcıları/eyleyeni gizleme, konuyu/odağı değiştirme, üslubu değiştirme vs.) sonucunda da ortaya çıkabilen hem sosyo-psikolojik, hem de dilbilimsel bir

olguyu birlikte işaretleyen (Karabulut, 2012, s. 5), konuşura/yazara birtakım serbestlikler tanıyan edilgenlik, yalnızca yüklemle ve çatı ile ilişkilendirilemeyecek derecede geniş bir perspektifle ele alınmalıdır. Yine de, Türkçenin baskın ve öne çıkan edilgenlik süreçlerinin daha çok çatı ile ilişkilendirilmesi, Türkçede edilgenliğin öncelikle bu kapsamda ele alınması gerektiği hususunu zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla edilgenlik, Türkçede doğrudan doğruya yüklem üzerinden eylemle ve çatıyla bağlantılıdır.

Çağdaş Türkçede gerek geçişli (nesne bağlantılı) gerek geçişsiz (belirgin nesne bağlantısız) eylem kök ve gövdelerine $-(X)l$ ve $-(X)n$ biçimbirimlerinin eklenmesiyle biçimbilgisi düzeyinde edilgenlik çatısı kurulur ve yüklem katılanları arasından [-eyleyen/kılıcı] indirgenmesi, buna paralel olaraksa [+etkilenen] katılanın değerinin yükseltilmesi ve öne çıkarılması durumu ortaya çıkar. Diğer bir ifadeyle edilgen çatının kurulması ile yüzey yapıda görünür durumda olan eyleyen/kılıcı, bağlam dışında kalır ve bağlamsal/anlamsal hatta yapısal odak, etkilenen üzerine kayar. Buna rağmen etken-edilgen zıtlığının belirgin bir görünüm arz etmediği yapılara rastlamak da mümkündür. Örneğin (4)'te yer alan *tutul-* eylemi, ilgili işaretleyiciyi barındırmasına rağmen edilgen karakter taşımaz. Bunlar, *yalancı edilgen* veya *sözde edilgen* (pseudo-passive) (van Schaaijk, 2020, s. 412) olarak adlandırılır:

(4) Adam kadını görür görmez *tutuldu*.

Edilgenlik işaretleyicilerini alan geçişli eylemler geçişsiz hâle gelirken, geçişsiz eylemler ise mevcut geçişsizlik durumlarını korurlar. Bu da edilgenlikte geçişsizliğin esas olduğunu bildirir. Bundaki temel sebep ise nesnenin (etkilenenin) belirli olması durumunda mutlaka bir eyleyenin de belirli olması şartıdır.

Edilgen yapıların tercih edilmesinde, yukarıda da belirtildiği üzere, çok farklı etkenler rol oynayabilir. Bunlardan en önemlisi de eyleyenin yani kılıcının bilinmemesi, bunun vurgulanması veya gizlenmek istenmesi, kinaye/söz çarpma gibi gerçek dünyada karşılığı olan durumlar ya da edimsel ihtiyaçlar/stratejiler yoluyla ortaya çıkan hususlardır. Bunun yanı sıra kılıcının önemli olmaması ve nesnenin ön plana çıkarılmak istenmesi gibi sebepler de edilgen yapıların ortaya çıkarılmasında etkilidir. Ayrıca akademik üslup gibi üslup türlerinde de edilgenlik tercih edilir. Bu tür üslup tercihlerinde "ben" veya "biz" vurgusunun indirgenmesi ya da bilimsel biçemin korunması amacıyla edilgen yapılar, tercih edilmektedir:

(5a) Bu çalışmada Türkçedeki bazı önemli sorunlara değindim.

(5b) Bu çalışmada Türkçedeki bazı önemli sorunlara değindik.

(5c) Bu çalışmada Türkçedeki bazı önemli sorunlara değinildi.

(5a) ve (5b) tercihleri, güncel bilimsel tutumlarda (5c)'ye göre daha "öznel" olarak nitelendirilmekte ve bunlar arasında (5c) daha çok tercih edilmektedir. (5a) ise en az az düzeyde tercih edilen üslup olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunda yeni eğilimler de etkilidir. Zira Türkiye'de (5a) ve (5b) üsluplarının -bu konuda yapılmış bir araştırma mevcut değilse de- bilimsel çalışmaların ortaya çıktığı ilk dönemlerde daha fazla oranda tercih edildiği gözlenmektedir. Benzer bir durumu farklı diller için savunmak da mümkündür. Bu da bilimsel üslupta edilgenliğin artan derecede kullanıldığına ve tercih edildiğine işaret etmektedir.

Bu hususta Gencan (1979, s. 337), öznenin bilinmediği veya söylenmek istenmediği durumlarda edilgen çatılı eylemlerin kullanıldığından bahseder. Banguoğlu (1990, s. 413) ise "Edilen fiillerinin mantıkça kimsesi çoğu zaman bilinmediği, açıklanmak istenmediği için ya da üslup değişikliği için söylenmez." diyerek edilgenleştirmenin arka planından kısaca bahseder.

Edilgenlik, daha önce kısaca vurgulandığı gibi gerek biçimbilgisel, gerek sözdizimsel, gerek anlamsal ve gerek edimsel düzeylerde çeşitli değişimlere ve dönüşümlere sebep olabilir. Edilgenliğin ortaya çıkardığı/sebeplendiği durumlar ve bu çatının karakteristik özellikleri, kısaca şu genel başlıklar altında listelenebilir:

- Eylemin katılımcılarında azalma
- Bu azalmaya bağlı olarak nesnenin özne konumuna yükselmesi
- Bu yükselmeye bağlı olarak durumda değişiklik (belirtme durumundan yalın duruma dönüşüm)
- Eyleyenin tam veya kısmî belirsizliği
- Söz dizimi sırasının değişmesi
- Yüklemde biçimsel değişme

Bunların tamamı tüm edilgen kuruluşlarda aynı anda ortaya çıkmayabilir. Bu noktada dünya dilleri çok farklı özellikler sergileyebilir. Ancak Türkçede edilgenlik söz konusu olduğunda bu hususların tamamının gözlemlendiğini belirtmek mümkündür.

2. Türkçede Edilgenliğin İşaretlenmesi

Türkçenin edilgenlik mekanizması ve edilgenliği işaretleme yöntemleri, geleneksel çalışmalarda daha çok belli bir takım biçimbirimlerle $[-(X)l, -(X)n]$ sınırlandırılmış; doğrudan veya dolaylı olarak edilgenliği ortaya çıkaran veya edilgenlik işaretleyen başkaca biçimbirimler, süreçler ve mekanizmalar ya göz ardı edilmiş ya da bunlara detaylıca değinilmemiştir. Bu kapsamda, Türkçenin tarihî varyantlarında edilgenliği işaretlemede izlenen farklı stratejilerden bahsetmek mümkündür. Örneğin Orhon Türkçesinde edilgen biçimbilgisi

kullanılmadan da edilgenliğin sağlandığı görülmektedir (Erdem, 2006, s. 199). Ayrıca belirsizlik zamirleri de yüklem edilgen durumda olmasa dahi edilgenlik bildirebilir. Zira bu zamirlerin özne konumunda yer aldığı bağlamlarda, edilgenlikte olduğu gibi kılıcı/eyleyen gizlidir veya örtüktür. Dolayısıyla edilgenlikte kullanılan stratejiler veya edilgenliği kullanma düşüncesinin arka planında bulunan sebeplerle, kılıcı/eyleyen bilinse dahi bu zamirlerle edilgenlik sağlanmak istenebilir. Bu da edilgenliğin ortaya çıkışındaki edimsel stratejilerle ilişkilidir:

(6) Bazıları yaptığımız hiçbir işi beğenmiyor!

Benzer olarak *onlar* zamiri de aynı edimsel stratejiler sonucunda (kılıcıyı/eyleyeni gizleme veya açıkça belirtmek istememe vs.) edilgenliği sağlama işleviyle kullanılabilir ve dolayısıyla yapısal açıdan olmasa dahi anlamsal ve edimsel düzeyde edilgen yapılar kurabilir.

Tüm bunlara rağmen temel edilgenlik mekanizması, Türkçenin hemen bütün varyantlarında baskın ve ağırlıklı olarak eklemeye ortaya çıkmaktadır. Bu hususta Ergin, edilgenliği çatı altında değil de eylemden eylem türeten ekler başlığı altında değerlendirir ve Türkçede asıl "pasiflik ve meçhul eki"nin *-l-* olduğunu, *-n-*'nin ise sonradan pasiflik ve meçhul eki hâlini aldığını, *-n-*'nin bu işlevinin bugün bile sağlam olmadığını belirtir (2004, ss. 203-204). Korkmaz da asıl edilgenlik ekinin (*X*)*l-* olduğu görüşündedir (2009, s. 546).

Banguoğlu (1990, s. 413), "edilgen görünüşü" genel başlığı altında "başka kimsenin araştırılabilir" olduğundan bahseder ve edilgen yapıli tümcelerdeki öznenin "gramerce kimse" olarak tanımlandığını, başkasının kılıcı olması durumunda ise öznenin "mantıkça kimse" adını aldığını belirtir. Ergin (2004, s. 204) ise "pasif fiiller" in uğranılma ve maruz kalma ifade ettiğini vurgular. Ancak geçişli eylemlerle kurulan hem etken hem de edilgen tümcelerde, görünür yapıda olmasa da derin yapıda etkileyen ve etkilenen de aynı anda mevcuttur. Örneğin "satan kimse" ve "satılan unsur" hem (7a) hem de (7b)'de mevcuttur. Diğer bir ifadeyle, iki tümce de aynı durumu ifade etmektedir (van Schaaik, 2020, s. 408):

(7a) Aliye evi sattı.

(7b) Ev satıldı.

Türkçedeki baskın edilgenlik işaretleyicisi durumundaki ekler, olumsuzluk eki dışında, diğer çatı eklerinden sonra yani çatı ekleri içerisinde en sona gelmektedir (Eker, 2015, s. 286). Bununla ilişkili olabilecek bir durum da bu edilgenlik işaretleyicilerinin tarihsel gelişim süreciyle ilişkilendirilebilir. Öyle ki Sebzecioğlu (2008, s. xvii), Türkçede mevcut olan edilgen yapıların dönüşlü ve işteş yapılarla olan benzerlikten ve konuyla ilgili araştırmacıların görüşlerinden hareketle, Türkçedeki edilgen yapıların dönüşlü veya işteş yapılardan ortaya çıkmış olabileceğini belirtir.

3. Çokluk Eki -IAr ve Edilgenlik İşaretleme İşlevi

Türkçede bazı ekler, birden fazla işlevi ve anlamı işaretlemede/ifade etmede kullanılabilir. Bu yönüyle temel çokluk işaretleyicisi durumundaki -IAr da çok farklı işlevleri bünyesinde barındırır ve kullanım yerine göre çeşitli anlamsal ve edimsel işaretlemeler yapabilir. Öyle ki, temel işlevi olan çokluğu/fazlalığı işaretleme ve sayı kategorisinin esasını teşkil etme dışında saygı veya makam bildirme (*müdür beyler*), topluluk/grup bildirme (*amcamlar*), abartma yapıları kurma (*dünyalar kadar*), süreklilik bildirme (*bir zamanlar*), yaklaşıklık sağlama (*on yaşlarında*), familya bildirme (*eklembacaklılar*), alay/küçümseme bildirme (*beyefendiler*) gibi çok farklı işlevleri bünyesinde barındırır ve bağlam esas olmak üzere çeşitli kullanım stratejileri kapsamında işletebilir.

Çokluk işaretleyicisi -IAr, yukarıda bahsedilen işlevlerinin dışında çekimli fiillerde, yüklem konumunda üçüncü şahsı çokluk yönüyle işaretler. Bu durumda -IAr, bağlamda belirgin bir öznenin bulunmayışıyla beraber edilgenliği de işaretleyebilir. Bu kapsamda, (8a) bağlamında belirgin bir özne söz dizimi içerisinde konumlandırıldığı için burada -IAr'ın herhangi bir edilgenlik veya meçhullük belirtmesi durumu söz konusu değildir. Ancak (8b)'de, örtük bir edilgenlikten söz edilebilir. Burada özne bulunmamaktadır ve dolayısıyla kılıcı/edici bilinmemektedir. Derin yapıda yolları asfaltlama işini kim(ler)in yaptığı bilirse veya belli olsa dahi edilgenleştirme stratejileri sonucunda özne konumunda herhangi bir öge bulunmaz. Bu ise öznenin ilgili bağlamda önemsiz olması veya belirtilmek istenmemesiyle ilişkilendirilebilir ki bunlar da edilgenliğin gerçekleştirilmesinde arka planda rol oynayan hususlar arasındadır. Dolayısıyla çokluk işaretleyicisi, bu bağlamda bilinçli olarak veya kendiliğinden edilgenliğin ortaya çık(arıl)masını sağlamıştır. Bu yönüyle anlam içeriği ve edimsel yönü itibarıyla (8c)'ye kıyasla herhangi bir farklılık barındırmaz. Ancak (8a) ile kıyaslandığında, işi yapanın belirginliği bakımından önemli oranda ayrılır. Bu da öznenin gereken konumda bulunmaması hâlinde -IAr'ın edilgen içerikli yapılar kurması özelliğini ön plana çıkarmaktadır ve desteklemektedir.

(8a) Belediye çalışanları yolları asfaltlamış(lar).

(8b) Yolları asfaltlamışlar.

(8c) Yollar asfaltlanmış.

-IAr'ın edilgenlik işaretleme işlevi, arka planda çeşitli kullanımsal stratejilerle ve amaçlarla şekillenebilir. Bunlar, gerçek edilgenlik işaretleyicileri ile aynı düzlemde gerçekleşir ve şu şekilde sınıflandırılabilir:

- Öznenin (kılıcının/eyleyenin) bilinmemesi
- Öznenin (kılıcının/eyleyenin) önemsizlenmesi veya önemsizleştirilmesi
- Öznenin (kılıcının/eyleyenin) gizlenmek istenmesi

- Sorumluluğu bilinmeyen bir kişiye ait gösterme çabası
- Nesnenin (etkilenenin) veya konunun ön plana çıkarılmak istenmesi

Edilgenlik, cansız varlıklar söz konusu olduğunda, izole edilmiş bağlamlarda ve arka planda bir başkası yoluyla gerçekleştirilmenin yanı sıra kendi kendine gerçekleşmeyi de içerebilir. Bu kapsamda (9a)'da camın kırılması bir başkasının eliyle gerçekleştirilmiş olabilir yani arka planda bir eyleyen/kılıcı mevcut olabilir. Ancak bunun yanı sıra camın kırılması; sıcak, soğuk, nesne düşmesi vb. etkenlerle tamamen kendiliğinden de gerçekleşebilir. Bu durumun bilinmemesi edilgenlik/dönüşlülük zıtlığını da ortaya çıkarabilir. Ancak (9b)'de, örtük edilgenlik kuruluşu söz konusu olduğunda kendi kendine gerçekleşme devre dışı kalır ve bir eyleyen/kılıcı yönüyle gerçekleştirilmiş olma ön plana çıkar. Ancak bu, bazen de tahmin yoluyla gerçekleşebilir. Diğer bir ifadeyle, örneğin sabah uyandığında apartman kapısındaki camın kırık olduğunu fark eden bir konuşurun (9b) bağlamındaki tümceyi üretmesi, tahminen camı birilerinin kırdığını akıllara getirebilir. Öyle ki etrafta bulunmaması gereken taş gibi bir nesnenin bulunması durumunda bu, geçerli bir kanıt teşkil edebilir. Bu bakımdan kanıtsallık (evidensiyel) kategorisi ile ilişkilendirilir. Ancak etrafta taş gibi bir nesnenin olmaması durumunda camın kendi kendine kırılmış olma ihtimali daha da artar.

(9a) Cam kırılmış.

(9b) Camı kırmışlar.

Tüm bunlardan hareketle, başkası tarafından gerçekleştirilme ve kendi kendine gerçekleşme bakımından -IAr ekinin edilgenlik kurması noktasında fark ortaya çıkabilir. Bu sebeple -IAr ile kurulan edilgenlik ikincil bir seviyede gerçekleşir. Ancak yine de (9a)'da camın kendi kendine kırılma ihtimali göz önünde tutulursa bu tür yapıların dönüşlü olarak nitelendirilmesi de mümkündür.

Türkçenin tarihî dönemlerinde de -IAr ekinin edilgenliği işaretleme işlevinin bazı örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin *Dede Korkut Kitabı*'nda *de-* eylemiyle beraber (10)'daki bağlamda yer alan ifadeyi ... *Korkut Ata denilen...* şeklinde yorumlamak ve aktarmak mümkündür.

(10) [...] Bayat boyundan Korkut Ata *dirlir* bir er çopdı (Ergin, 1989, D2/2, s. 73).

Bu eylem, günümüzde de -IAr ile kullanıldığında edilgenliği işaretleyebilmektedir. Bilhassa *ki* ile devrik yapılarda *derler* eylemi ile kurulan sözler, bilhassa dijital platformlarda hayli yaygınlaşmıştır (örneğin *Derler ki kaleme bile sırrını verme, gider kağıda yazar.*). Bu bağlamlarda *derler* ifadesini kurallı sözdiziminde *denilir* şeklinde yorumlamak hayli mümkündür. Bunun yanı sıra, (11)'de yer alan bağlamda yine *de-* eylemi, üçüncü çoğul kişiyle ifade edildiğinde -IAr ekinin örtük edilgen kurmada sorumluluğu başkasına aktarma ve böylece özneyi gizleme işlevi ön plana çıkmaktadır (... *deniliyor*). Bu, *de-* eyleminin içsel özellikleriyle de ilişkilendirilebilecek bir durumdur:

(11) Seninle ilgili şöyle böyle diyorlar.

Bunların yanı sıra *rivayet ederler ki* kalıbı ile de örtük edilgenlik kurulması mümkündür. Zira bu yapı aracılığıyla kimin rivayet ettiği bilgisi kodlanmamış hâle getirilmektedir ve rivayet edenin kim olduğunun bilinmemesi nedeniyle özne gizlenmektedir. İlgili bağlaçla ve üçüncü çoğul kişi ile kurulan yapıların tamamında benzer ilgi ve ilişkileri bulmak mümkündür. Dolayısıyla bu noktada FİİL+ZAMAN/KİP EKİ+*IAr ki* gösterimi, FİİL+EDİLGEN EKİ *ki* çözümlemesine karşılık gelir. Bunların yanı sıra bazı genel-geçer durumların, örf ve adetlerin betimlenmesinde de edilgenlikte *-IAr*, örtük edilgenliği işaretleyebilir. Örneğin (12)'de böylesi bir genel-geçer duruma göndermede bulunulmakta ve bu, edilgenlik üzerinden sağlanmaktadır (krş. *hoş karşılanmaz*). Bu noktada, sorumluluğu başkalarının üzerine yükleme gibi bazı edimsel stratejiler de bu türden örtük edilgen yapıların tercih edilmesinde birinci derecede rol oynayabilir:

(12) Türk kültüründe sofradan erken kalkmayı *hoş karşılamazlar*.

Geçişsiz eylemlerin çokluk üçüncü kişi ile kullanılması hâlinde özne konumu, boş kalır. Diğer bir ifadeyle, bağlamda özne bulunmaması, edicinin yüzey yapıda görünmemesiyle sonuçlanır ve nesne (etkilenen) ön plana çıkar. *-IAr* ekinin edilgenliği ifade ettiği durumlarda da bağlamın dışında özne bulunsa dahi görünürde bir kılıcı yer almaz ve dolayısıyla odak, nesneye kayar.

Literatürde "ikili çatı" olarak bilinen (detaylar için bk. Yılmaz, 2001), edilgenliği ve dönüşlülüğü aynı anda işaretleyebilen ve gerçek anlamın sadece bağlamla ayırt edilebildiği çatı nöbetleşmelerinde (Karabulut, 2012, s. 121) anlamca belirsizlik yer alır. Bu belirsizliği gidermede farklı sözlüksel unsurlardan veya diğer dilbilgisel araçlardan yararlanır. Örn. *Adam atıldı*. tümcesi *-her ne kadar bağlamdan bağımsız kurulamaz olsa da-* herhangi bir bağlam söz konusu değilken edilgenlik ve dönüşlülük açısından belirsizlik sunmaktadır. Ancak bu tümce, diğer sözdizimsel katılımcılar sayesinde belirginleştirilebilir ve dolayısıyla çatı netleştirilir:

(13a) Adam *kavgaya* atıldı.

(13b) Adam *işten* atıldı.

Bu noktada, *-IAr* eki dönüşlülük kurmada kendisinden faydalanılabilen bir ek görünümü sunmaz. Örneğin (13b)'deki bağlam, *Adamı işten attılar* şeklinde dönüştürülüp aynı edilgenlik içeriği korunabilirken (13a) *Adamı kavgaya attılar*. dönüşümü sonunca dönüşlü içeriğini koruyamaz ve edilgenliğe dönüştürülmüş olur. Bu noktada, *-IAr*'ın farklı çatıları edilgen çatıya dönüştürme işlevinden de söz edilebilir. Bu edilgenlik ise bağlamda görünür bir öznenin bulunmamasıyla, sadece anlamsal olarak mümkündür. İlgili bağlamda bir öznenin yer alması durumunda edilgenlik, tamamen ortadan kalkar: "Sokaktakiler adamı kavgaya attılar." veya "Yönetimdekiler adamı işten attılar." gibi.

Etken yapılardan edilgen yapılara dönüşümlerde tümcenin zorunlu ve seçimlik katılımcıları değişebilse de bu katılımcılar, nesne ilgili dönüşümlerde sabit kalır. Ancak nesnenin söz dizimindeki rolü, değişkenlik gösterir ve daha önceden nesne konumundaki unsur, özne konumunu işgal etmeye başlar. İstem de buna göre şekillenir.

(14a) *Araba* yarınki düğün için süsleniyor.

(14b) *Kadın* yarınki düğün için süsleniyor.

Bu tür durumlarda (14a)'nın ve (14b)'nin yüklemeleri, *süslüyorlar* olarak değiştirildiğinde özne-nesne dönüşümlerinde nesne, geçişli nitelik sergiler ve belirtme durumuyla işaretlenir. Bu durumda özne, nesne konumuna geçer. Bu ise fiilin istemiyle doğrudan ilgilidir.

-IAr ile işaretlenen edilgenlikte derin yapıdaki kılıcı/eyleyen daima [+canlı] anlam bileşenini içermek durumundadır. Diğer bir ifadeyle, kılıcısı [+canlı] olmayan eylemler, -IAr ile edilgenleştirilmeye uygun değildir. Erkman Akerson (2007, ss. 254-256), odağın ve söz diziminde öğelerin önemlerinin değişmesi noktasında edilgenliğin hem anlamsal hem de dilbilgisel yönü bulunduğu üzerinde durur ve -IAr ekinin *Kapıyı açtılar.* gibi bir bağlamda "belli belirsiz, çoğul bir üçüncü kişi özneye gönderme" yaptığını belirterek öznenin tümceyi kuran kişiyi ilgilendirmediyini ifade eder ve dolayısıyla öznenin önemini yitirdiğinden bahseder. Bu durumda özne, canlı olsa dahi eylem düzeyinde önemini kaybeder.

Zamir düşüren bir dil olarak Türkçede, bilhassa üçüncü kişide yüzey yapıda bir kişi zamiri bulunmayacağı gibi zamire işaret eden veya zamiri karşılayan herhangi bir ek de mevcut değildir: *Gelmiş.* gibi. -IAr ile sağlanan edilgenlikte ise -IAr, eyleyenin/işi gerçekleştirenin birden fazla olduğuna işaret eder görünümüdür:

(15) Defalarca zile bastılar.

Ancak bu yapıda -IAr bulunmasına rağmen zile basan birden fazla değil, aksine tek kişi olabilir. Hatta zil mekanik/elektronik bir arıza sonucunda kendi kendine de çalışmış bulunabilir. Ancak her ne durumda olursa olsun bu ifadede 'zile defalarca basıldı' edilgen anlamı gizlidir. Kılıcı, sözdizimsel kuruluş içerisinde tamamen meçhuldür, bilinmemektedir.

Bu yolla kurulan edilgenlik, bilginin dolaylı yolla elde edildiğini ve bağlama göre çıkarım/varsayma gibi durumları işaretleyen kanıtsallık kategorisi (evidensiyel, kanıta dayalılık, delile dayalılık) (Demir, 2012; Tuğlacı, 2019) ile de yakından ilişkilidir. Zira (8b), (9b) gibi yapılar içerisinde belli bir takım iz veya işarete ya da tecrübeye, algılara dayalı çıkarımlar sonucunda yargıya varılmaktadır. Dolayısıyla -IAr ile kurulan örtük edilgenlik, kanıtsallığı da işaretleyebilmektedir. Özellikle -mXşIAr ile kurulan örtük edilgenlik, örneğin evinden sokağa çıkan

birinin, asfaltın kokusu ve yolun yeni rengi gibi birtakım kanıtlardan yola çıkarak (8b)'de yer alan bağlamı kurmasıyla sonuçlanacak ve böylece hem örtük edilgenlik hem de kanıtsallık aynı anda işaretlenmiş olacaktır. Böylesi bir senaryoda *-mXşlAr* birleşik biçimbirimi birden fazla kategoriye aynı anda işaretleme görevini yüklenmiş olacaktır. Bu da *-lAr*'ın dolaylı da olsa kanıtsallığa göndermede bulunduğunu ve bu kategorinin gerçekleşmesine katkı sağladığını göstermektedir.

-lAr'ın örtük edilgenlik kurmasına benzer olarak Türkçede *kimse*, *herkes* gibi belirsizlik zamirleri veya *insan*, *kişi* gibi ilgili bağlamlarda belirsizlik zamiri niteliği kazanan sözlüksel unsurlar da örtük edilgenlik kurabilir:

(16a) Bunun böyle gitmeyeceğini *herkes* bilir.

(16b) *İnsan* zor günlerde sevdiğinin yanında olmalı.

Bu tür kuruluşlarda yer alan belirsizlik zamirleri veya bu tür zamirlerin işlevini üstlenen sözlüksel unsurlar, edilgenliğin işlevlerinden bir kısmını (kinaye vb.) üzerine çeker¹.

Sonuç

Çokluk ekinin öznenin belirgin olarak söz dizimi kuruluşu içerisinde konumlandırılmadığı hâllerde edilgenliği de işaretleyebilmesi durumu, çoğu araştırmacı tarafından ne edilgenlik ne de çokluk bahsinde değinilen bir husus olagelmıştır. Dolayısıyla betimsel çalışmalarda ve gramerlerde hem *-lAr* biçimbiriminin işlevleri arasında edilgen içerikli yüklem kurma işlevine temas edilmeli hem de edilgenlik mekanizmasının detaylarında çokluk işaretleyicisinin bu işlevine yer verilmelidir. Gerçek edilgen kuruluşlardaki edimsel stratejilerin (özneyi/kılıcıyı gizleme veya bunu bilmeme, özneyi önemsizleştirme, odağı nesneye kaydırma vs.) çokluk eki ile de gerçekleştirilebileceğini göstermesi bakımından *-lAr*, özgün edilgenlik işlevlerinden bir kısmını paylaşmaktadır. Dolayısıyla edilgenliğin üst işlevlerinin esas edilgenlik işaretleyicilerinin yanı sıra çokluk ile sağlanabilmesi mümkündür.

Bunların yanı sıra edilgenlik çatısının incelenmesinde veya edilgenlik işaretleyen ekler arasında sadece *-(X)l* veya *-(X)n* değil, *-lAr* da belirtilmelidir ve bu ekin örtük de olsa bağlam tabanlı edilgen yapılar kurduğu, ilgili anlam bağlarını oluşturduğu ifade edilmelidir. Bu yönüyle *-lAr*'ın *edilgenimsi* olarak da

¹ Edilgenlik, bilhassa soru cümlelerinde kinayeli bir edimsel işlevle kullanılabilir. Örneğin (17a) ve (17b)'de bu tür kullanımlar arka planda etkindir:

(17a) Buraya çöp dökülür mü?

(17b) Çocuğum, bu iş böyle mi yapılır?

Bunlardan bilhassa (17b)'de kinayenin yanı sıra kızma gibi başkaca üst işlevler de edilgenlik sayesinde işaretlenmektedir. Türkçede edilgenliğin bu tür üst işlevleri ve kullanımları detaylıca incelenmiş ve irdelenmiş değildir.

adlandırılabilir yapılar ortaya çıkardığını belirtmek mümkündür. Böylece edilgenliği sadece çatı ve ilgili esas edilgenlik ekleri kapsamında değil, daha geniş ve işlevsel yönleriyle daha betimleyici bir kategori olarak ele almak gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Demir, N. (2012). Türkçede Evidensiyel. *bilig*, (62), 97-118.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi, Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi* (6. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk Dili* (9. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Erdem, M. (2006). Historical Development of Passives in Turkish. L. Károly (Ed.), N. Demir ve E. Yılmaz (Papers selected by), *Turkology in Turkey* içinde (ss. 199-210). Szeged.
- Ergin, M. (Haz.). (1989). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş, Metin, Faksimile)* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- Erkman Akerson, F. (2007). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Multilingual.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi* (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). *Turkish, Comprehensive Grammar*. London: Routledge.
- Haspelmath, M. (1990). The Grammaticization of Passive Morphology. *Studies in Language*, 14, 25-72.
- Karabulut, F. (2012). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi, Dilbilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Keenan, E. ve Dryer, M. (2007). Passive in the World's Languages. T. Shopen (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description* içinde (ss. 325-361). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kittilä, S. T. ve Zúñiga, F. (2019). *Grammatical Voice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London and New York: Routledge.
- Sebzecioglu, T. (2008). *Türkçede Edilgenlik* (Basılmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Siewierska, A. (1984). *The Passive: A Contrastive Linguistic Analysis*. London: Croom Helm.
- Tuğlacı, G. (2019). Kanıtsallık Kategorisi Açısından -DI Biçimbirimi. *Türkbilig*, (38), 153-161.
- van Schaaijk, G. (2020). *The Oxford Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.

- Wanner, A. (2009). *Deconstructing the English Passive*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Yılmaz, E. (2001). Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler. *Türk Dili Araştırmaları Yılığı - Belleten*, 49, 250-289.